

Szűcs Tímea: Az épülő állam megörökítői. Magyar származású fotográfusok Palesztinában/Izraelben

Izrael idén ünnepli fennállásának 70. évfordulóját, David Ben-Gurion 1948. május 14-én kiáltotta ki a zsidó állam függetlenségét. A fiatal ország lakosságának nagy részét ekkor a holokauszt elől menekülő és az azt túlélő európai bevándorlók, valamint a környező arab államokból érkező zsidók alkották (Raj 1998:219–221).

A tanulmány célja, hogy olyan magyar származású fotósokat mutasson be, akik megörökítették a fiatal zsidó állam néha keserű, néha örömteli, de a legtöbb esetben sorsdöntő pillanatait. Emellett a magyar kultúramegőrzés és átadás szempontjából kiemelendő és a célok között meghatározott a fotósok Magyarországon rendezett kiállításainak bemutatása is. Az alkalmazott módszerek között elsősorban a megemlítenő a másodlagos (szekunder) adatgyűjtés, mely során angol és magyar nyelvű szakirodalmak felhasználására került sor, s azok saját szempont szerinti újrafeldolgozására. Ezen túl a valóságghűbb és hitelesebb bemutatás érdekében a tanulmány részét képezik a magyar származású fotósok képei is.

Robert Capa neve ismerősen csenghet, azonban fontos megemlíteni Kluger Zoltán vagy Goldman Pál személyét és munkásságát is. Mindhárman Magyarországon születtek, azonban az újraébredő antiszemitizmus és az erősödő nácizmus miatt úgy döntöttek, máshol folytatják tovább életüket és hivatásukat, a fotóművészetet.

Kluger Zoltán 1896-ban született Kecskeméten, az I. világháború alatt pedig légifotósként szolgált az Osztrák-Magyar Monarchia seregében, ahol elsajátíthatta a fotóművészet alapjait. Élete egy részét még homály fedi, azonban a legtöbb publikáció Guy Raz és Ruth Oren izraeli fotótörténészek kutatásaira hivatkozik (Oren–Raz 2008:55).

1. kép: Kluger Zoltán
(Forrás: IDFA Kluger-gyűjtemény)

Feleségét Sárának hívták, akivel 1925-ben született meg kislányuk, majd a '20-as évek végén Berlinbe költözött és szabadúszó sajtófotósként kereste kenyerét (Shiri 2008). Itt jó barátságot kötött és szakmailag is együttműködött a szintén zsidó származású Nachman Shifrinnel. Azonban a náci párt hatalomra kerülésével származásuk miatt jóval korlátozottabb lehetőségeik voltak, így mindketten az *aliya* mellett döntöttek 1933-ban. Tel-Avivban együtt alapították meg a The Orient Press Photo Companyt, mely igen egyedi vállalkozásnak számított az akkori épülő országban (Oren 2009:40). Legnagyobb megrendelőik közé tartoztak a The Foundation Fund és a The Jewish National Fund, a két legfontosabb *cionista* szervezet is (Somogyi-Rohonczy 2017:78-81). Kluger alulról, felülről vagy a levegőből fotózott, olyan dokumentarista volt, aki meg is komponálta a valóságot, tucatnyi munkája jelent meg a korabeli sajtóban. Egyfajta heroikus és utópisztikus „új zsidó” képet alkotott meg, mely egy része ikonná vált, bevonult a köztudatba és meghatározta az izraeli közgondolkodást (Shiri 2008). Emellett a nyugati világban kialakult Palesztina-, illetve Izrael-képet is igyekeztek befolyásolni a megkomponált fotókkal (Barroni-Perlman 2017:49-50). Ez azonban egyfajta ellentmondást okozott Kluger számára, hiszen megrendelőitől függött, nekik fotózott, azonban ez a stílusától, morális értékrendjétől és jövőbeni terveitől távol állt. „Fuldoklom – mondta – meg fogok halni. Semerre sem tartok. Lemaradok a világ fotóművészei mögött. Az úttörők itt maláriában halnak meg, szegénységben élnek, demoralizáltak és nekem mosolyogva kell őket megörökítenem. Belefáradtam a mosolygó úttörők fényképezésébe.” (Kluger 2017)

2. kép: Kluger Zoltán: Követ törnek a lányok a kibucban
(Forrás: Israel State Archives)

Kluger Zoltán magyarnak vallotta önmagát, s Izraelbe is magával hozta modern európai stílusát, melyben alkotott. Emellett kreatív és érzékeny fotós volt, teli ambíciókkal, azonban élete nem szűkölködött kudarokban. Úgy érezte, az izraeli kivándorlása megfosztotta attól a lehetőségtől, hogy más (házjukat elhagyó, szintén magyar származású) kortársaihoz hasonlóan, mint André Kertész vagy Robert Capa, hírnévre és elismertségre tegyen szert. 1958-ban, 62 évesen úgy döntött, elhagyja Izraelt és az Egyesült Államokban, New Yorkban próbál szerencsét. Itt nyitott egy kis fényképészüzletet, majd 1977-ben, elfeledve halt meg Manhattanben (Shiri 2008). Közel 50 ezer negatívot hagyott hátra, melyeket mára szétosztottak Izrael nagyobb archívumai között (Oren-Raz 2008:57-58).

3. kép: Kluger Zoltán: Már akkor sem csak háborúkból állt az élet
(Forrás: Israel State Archives)

Képeiből 2008-ban nyílt kiállítás az Eretz Israel Museumban, Tel-Avivban, *Chief photographer 1933-1958 (Főfényképész, 1933-1958)* címmel. A kiállított képeken láthatók voltak a *cionista* ikonok - *kibucok*, úttörő férfiak és nők, épületek, menekültek, fiatalok és idősek - melyek meghatározták az izraeli nemzeti tudatot (Eretz Israel Museum 2008). A fotográfus képeinek kiállítását Magyarországon *Kluger Zoltán - Modernista nézet egy új földön* címmel tekinthették meg 2017 őszén az Art Market Budapest egyik kísérőeseményeként. Hosszú idő után ez volt az első alkalom, hogy a magyar származású művész képeit önálló kiállítás keretében látogathattuk hazánkban (Deák17 2017).

4. kép: Goldman Pál: Önarckép, 1946
(Forrás: Photo Art Israel)

Kluger pálya- és kortársa volt Goldman Pál, az ő életének egy részét szintén homály fedi. Amit azonban tudhatunk róla, hogy 1900-ban született Budapesten, Magyarországon tanult fotózni, s a '20-as években szabadúszóként tevékenykedett. 1940-ben feleségével, Dinával együtt az antiszemitizmus és a náci hatalom elől menekülve *alijázott*, az akkor brit fennhatóság alá tartozó Palesztinába. Goldman Magyarországon maradt családtagjai nem éltek túl a holokausztot (Szegő 2007:99). 1947-ben mellékszerepet kapott a *My Father's House* című, a holokausztot és a bevándorlást feldolgozó filmben, ezzel tiszteleghetett a Soát túl nem élő családtagjai előtt. Néhány évig a brit zsidó haderőben harcolt, majd sebesülése után leszerelt és visszatért a fotográfiához. Ekkor 43 éves volt. Magyarul, németül, angolul beszélt, azonban a héber nyelv hiánya, csakúgy, mint Klugernek, igen nagy nehézséget okozott a beilleszkedés során, mely élete végéig elkísérte (Raz 2011).

5. kép: Goldman Pál: Auschwitzi túlélők Atlitba érkeznek, 1945. november
(Forrás: Photo Art Israel)

A történet szerint aznap, amikor az ENSZ 1947-ben megszavazta Palesztina területének arab és zsidó államokra történő felosztási tervét, született meg Goldman lánya. Ennek tiszteletére és Ben-Gurion, a későbbi állam első miniszterelnökének javaslatára nevezte el az újszülöttet Medinának, melynek jelentése héberül az állam (Webster University 2006).

6. kép: Goldman Pál: Az állam függetlenségének kikiáltása, 1948. május 14.
(Forrás: Photo Art Israel)

Közel negyed évszázadon keresztül dolgozott sajtófotósként, s örökölte meg a zsidó állam épülését. Goldman, mint friss bevándorló, háborúból háborúba csöppent. A II. világháborút követően az arab-izraeli konfliktus kellős közepén találta magát, mely hatását és eredményeit a képein is láthatjuk. Goldman „életének része lett az állandó harckészültség. Nem egy, a bajba került, kívülről bekukkantó ember „komponálja” a képeket, hanem a mozgósítások között élő egyszerű telepes, aki civilben fotográfus...” (Szegő 2007:99-100). Tudatosan kerüli el azt, hogy az egyszerű, hétköznapi ember szemével fotózzon. Felvételeinek stílusa az 1920-as évek modern, európai fotográfiáját idézi, s hatottak rá a '30-as évek európai és amerikai sajtóriporterirányzatai is. Ez vegyült az Izrael állam megalakulását követően egyfajta felszabadult érzéssel, s ezek

együttes hatása tehette képeit igazán egyedivé. Az épülő állam, annak minden szépségével és nehézségével együtt egy karnyújtásnyira volt tőle, s ő igyekezett ott lenni a legfontosabb eseményeknél. Jelen volt a haifai kikötőben, mikor európai menekültek tömegei érkeztek meg új hazájukba, illetve a zsidó bevándorlókat ideiglenesen elhelyező táborokban is fotózott. Ott volt az arabok kiűzésénél, az állam függetlenségének kikiáltásakor, a jemeni zsidók exodusánál és a Knesszet alapkövetésénél is (Raz 2011).

7. kép Goldman Pál: Jemeni bevándorló, Aden, 1949
(Forrás: Photo Art Israel)

Goldman 1986-ban hunyt el, lánya, Medina őrizte képeinek negatívumait, önálló kiállítására csak néhány évtizeddel halála után, 2004-ben került sor. *The Forgotten Photographs: The Work Of Paul Goldman From 1943-1961* című kiállítása az Eretz Israel Museumban, majd New Yorkban a Hebrew Union College – Jewish Institute of Religion Museumban került bemutatásra. Élete és munkássága egy része még feltárára vár, a legtöbb kutatás ez esetben is Guy Raz és Ruth Oren izraeli fotótörténészek adataira hivatkozik (HUC-JIR 2005).

Magyarországon 2007-ben *Egy nemzet születése* címmel mutatták be a Bécsi Zsidó Múzeum vándor fotókiállítását, elsőként a Néprajzi Múzeumban, ahol Goldman Pál és David Rubinger (Ausztriában született fotóművész, 1939-ben *alijázott*) képeit tekinthették meg a látogatók. A kiállítás ezt követően a keszthelyi Helikon Kastélymúzeum, a szegedi zsinagóga, majd a budapesti Bálint Zsidó Községi Ház is programjára tűzte. (Néprajzi Múzeum-Zsidó Kulturális Fesztivál 2007).

Goldman Pál a független állam kikiáltása után kirobbanó arab-izraeli háború legfontosabb eseményeit is dokumentálta, mely során a Negev-sivatagba utazott. Itt egy másik magyar származású fotográfussal együtt örökíthette meg a Negba *kibuc*ért folyó védelmi harcot. Ez a fotós pedig nem volt más, mint Robert Capa (Whelan 2009:374).

8. kép: Goldman Pál: Robert Capa Tel-Avivba érkezik, 1948.

(Forrás: Photo Art Israel)

Capa Friedmann Endre Ernő néven látta meg a napvilágot 1913-ban, Budapesten. Édesanyja felvidéki, édesapja erdélyi származású volt. Baloldali aktivitása miatt a zsidó származású fiatal úgy döntött, elhagyja az országot, 1931-ben Berlinbe költözött. Itt újságírást tanult, illetve a Dephot fotóügynökségnél dolgozott, mint asszisztens. Azonban Capa számára, származása és baloldali nézetei miatt a város már egyre kevésbé volt elviselhető, így bécsi és budapesti kitérő után Párizsba költözött. Még kezdő fotósként megismerkedett a szintén magyar származású, de már ismertebb André Kertésszel, aki segítette őt – néha kapcsolatokkal, néha kisebb munkákkal vagy néhány fotográfiai ismerettel. (Kincses-Kolta 2005:7-25)

A II. világháború kezdetén, 1939-ben a már korábban emigrált édesanyját és testvérét követte az Egyesült Államokba, ahol többször megrendelésekre fotózott. Adakozó természetét többen emlegették, de sokszor volt pénz szűkében – nagy udvarló és szerencsejátékos hírében is állt. Rövid, de tartalmas élet adatott meg neki, 5 háborúban örökölte meg a csatatéren zajló eseményeket. 41 évesen az indokínai háborúban egy taposóaknára lépett, mely véget vetett az életének (Fisli 2013:86-90).

1948 májusában saját maga kért megbízást a Life magazintól, hogy tudósíthasson Izrael állam születéséről. Azonban a magazin már korábban kiküldött három fotóst, így Capa kérését elutasították. Izraelhez azonban személyes kötődést érzett, így egy másik magazintól, az Illustratedtól szerzett előleget, s kiutazott. Egyik leghitelesebb életrajzírója, Richard Whelan így ír izraeli tartózkodásáról: „Tel-Avivban rengeteg magyar élt, és hamarosan úgy tűnt, Capa minden magyart ismer a városban; általuk sikerült biztosítania a maga és újságíró-kollégái ellátását feketepiaci élelmiszerrel és pálinkával.” (Whelan 2009:374)

9-10. kép: Robert Capa: A menekülttáborokban (Parod/Sha'ar Ha'aliya)

(Forrás: Magnum Photos)

Capa dokumentálta az állam függetlenségének kikiáltását és a Jeruzsálemért harcoló magyar bevándorlók alkotta zászlóalj küzdelmeit, a Haifa kikötőjébe frissen érkező *alijázókat* és a menekülttáborokban élők mindennapjait is. A művészt sokan a modern sajtófotó egyik megteremtőjének tartják. Háborús fotós volt, képeinél elsősorban a meghökkentő és erős hatások kiváltása volt a fő szempont. Ennek ellenére igyekezett odafigyelni a kompozícióra – a megfelelő nézőpontra, a fény és az árnyék arányára (Szarka 2009).

11. kép: Robert Capa: A központi front. Kibuc tagok az árokban rejtőznek az arab légitámadás előtt,
1948. május-június
(Forrás: Magnum Photos)

A fotóművész háromszor járt Izraelben 1948 és 1950 között, s a beszámolója alapján nem hagyta érintetlenül a fiatal ország: „Izrael a legveszedelmesebb hely, ahol ma élhet az ember. De ez az a hely, ahol éjszaka fiatalokat énekelni, az időseket pedig a jövőről beszélni hallhatunk. (...) A bevándorlók a hajókon azoknak az embereknek a leszármazottai, akik kétezer éve elhagyták hazájukat és a világ különböző szegleteibe vándoroltak, de most visszatérnek – sokan élni, s néhányuk meghalni a Szent Földön.” (Capa 1969)

12. kép: Robert Capa: Több ezer bevándorló érkezik Kelet-Európából, Törökországból és Tunéziából, Haifa 1949. május-június

(Forrás: Magnum Photos)

Robert Capa munkásságát testvére, Cornell Capa és az általuk alapított Magnum Photos ápolta és ápolja, mely nagy szerepet játszott abban, hogy itthon és nagyvilágban is számtalan alkalommal megtekinthetők voltak a fotóművész képei. Izraelben készült fotóinak bemutatására is sor került több alkalommal. Itt érdemes megemlíteni az *Israel: The Reality* címet viselő csoportos kiállítást, melyre New Yorkban, a Jewish Museumban került sor 1969-ben. Hazánkban izraeli képeit önálló kiállítás keretében 2009-ben tekinthette meg a nagyközönség a budapesti Zsidó Múzeumban, a Zsidó Nyári Fesztivál keretében (MILEV 2009). Ezek után 2013 végén pedig a budapesti Izraeli Kulturális Intézet adott otthon Robert Capa és kortársai kiállításának, melyek között ott olvasható Goldman Pál és Kluger Zoltán neve is, mely kifejezetten Izrael első éveit mutatja be a nagyközönség számára (IKI 2013).

13. kép: Robert Capa: Ünneplés, a független állam kikiáltásának napján, 1948. május 14.

(Forrás: Magnum Photos)

2013. július 12-én pedig létrejött Budapesten a Robert Capa Kortárs Fotográfiai Központ, a Capa Center, mely kiállítótérként és szakmai rendezvényközpontként szolgál, ezzel is tisztelve a neves magyar származású fotóművész előtt. Az intézményben 2017 őszén *Capa Izraelben* címmel tekinthettünk meg egy kiállítást arról, hogyan is látta ő a zsidó állam születését (Capa Center 2017).

Áttekintve Kluger, Goldman és Capa munkásságát, kiemelve az zsidó állammal kapcsolatos tevékenységüket, felfedezhettünk számos különbséget – alkotói stílusukban, pályafutásukban és személyes életükben egyaránt. Kluger általában *cionista* szervezetek számára fotózott, főként ennek köszönhetően elsősorban egy idealizált valóságképet látunk a lencséjén keresztül. Goldman inkább a valóságot igyekezett megörökíteni, ami néha fájó és keserű, néha reménnyel teli volt. Mindkettejük munkásságát néhány évtizedig homály fedte, azonban ha későn is, de korunk kiállításai megadhatják nekik azt az elismerést, vagy annak egy részét, mely életükben kijárt volna nekik – s itt gondolhatunk izraeli, de akár a magyarországi bemutatóikra is. Utóbbi

fontosságát elengedhetetlen kiemelni, hisz magyar származású fotográfusokként gyökereik ide vezetnek vissza, itt ismerkedtek meg a fotózás alapjaival, s ez későbbi stílusukat, látásmódjukat is nagy mértékben meghatározhatta.

Capát ezzel szemben már rövid élete során is ismerték, elismerték. Mint háborús és sajtófotós alkotott, a meghökkentés, az erős impulzusok kiváltása vezette, ennek ellenére saját maga a békére vágyott. Sírján a következő felirat olvasható: Shalom, melynek jelentése béke. Capa már asszimilálódott budapesti zsidó családban nőtt fel, s identitása alapját magyarsága adhatta, melynek kalandvágyát és agyafúrtságát is tulajdonította. Az egyre inkább érződő német (náci) befolyás alá kerülő szülőházáját, s ezzel magyarságát is igyekezett elpalástolni, azonban amerre járt, Németországtól Izraelig, szinte mindenhol kereste és meg is találta a magyarok társaságát.

A számos különbség mellett azonban fontos kiemelni a közös pontokat is életükben, mely a tanulmány alapját adta. Mindhárman zsidó származásúak voltak, Magyarországon születtek, s több, kevesebb ideig ezt tekintették hazájuknak, amit kényszerből ugyan, de el kellett hagyniuk. Ezen túl mindhárman ott voltak, amikor a zsidó állam, Izrael megalakult. Több, más fotóművész mellett nekik is köszönhető, hogy saját, egyedi látásmódjuknak, melyet befolyásolhatott közép-kelet-európai származásuk, ma láthatjuk a hajókkal érkező *alijázók* tömegeit, a tranzit táborokban átmenetileg elhelyezett bevándorlók szegényes körülményeit, a keményen dolgozó úttörőket, a harcoló *kibucnyikokat* vagy a független állam kikiáltásakor ünneplő tömeget. A „magyar szem” bezárult, de a megörökített pillanatok velünk maradnak, köszönhetően a külföldön és az elmúlt években Magyarországon is egyre növekvő számú kiállításoknak.

A cikk az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

Szómagyarázat:

Alija: zsidó származásúak és vallásúak Izrael államba (1948. május 14. előtt Palesztinába) történő letelepedése

Cionizmus: a zsidó nemzeti állam (Izrael) létrehozására törekvő nacionalista mozgalom a 19. sz. végétől

Cionista: a cionizmus híve

Kibuc: Izraelben az önálló mezőgazdasági település alapformája

Kibucnyik: a *kibuc* lakója

Knesszet: Izrael parlamentje

Soá: jelentése csapás, veszedelem, leggyakrabban a zsidó holokauszt szinonimájaként használják

Felhasznált irodalom:

- Barromi-Perlman, Edna (2017): Archeology, Zionism and Photography in Palestine: Analysis of the use of dimensions of people in photographs In: Journal of Landscape Ecology, 10. évf. 3. szám, 49-57. p.
- Capa Center (2017): Capa Izraelben. <http://www.capacenter.hu/kiallitasok/capa-izraelben/> [Megtekintve: 2018. 03. 14.]
- Capa, Cornell (1969): Israel/The Reality. People, Places, Events in Memorable Photographs. New York and Cleveland, The World Publishing Company
- Deák17 Gyermekek és Ifjúsági Művészeti Galéria (2017): Kluger Zoltán – Modernista nézet egy új földön. <http://www.deak17galeria.hu/kiallitasok/kluger-zoltan---modernista-nezet-egy-uj-foldon-> [Megtekintve: 2018. 03. 20.]
- Eretz Israel Museum (2008): Zoltan Kluger, Chief Photographer (1933-1958) <http://www.eretzmuseum.org.il/e/176/> [Megtekintve: 2018. 03. 10.]
- Fisli, Éva (2013): André Kertész és Robert Capa. Egy kapcsolat verzőjára. Fotóművészet, 56. évf. 3. szám, 86-90. p.
- Giladi, David (1992): Pesti mérnökök – Izrael országépítői. Budapest, Ex Libris Kft. – Múlt és Jövő Kiadó
- Hebrew Union College – Jewish Institute of Religion Museum HUC-JIR (2005): The Forgotten Photographs: The Work of Paul Goldman from 1943-1961. <http://huc.edu/research/museums/huc-jir-museum-new-york/exhibition-archive/forgotten-photographs-work-paul-goldman> [Megtekintve: 2018. 03. 15.]
- Izraeli Kulturális Intézet IKI (2013): Dr. Ruth Oren (IL): Így látták Izraelt – Robert Capa és kortársai. <http://www.akibic.hu/kultura/item/236-dr-ruth-oren-il-igy-lattak-izraelt-robert-capa-es-kortarsai> [Megtekintve: 2018. 03. 20.]
- JÉG (2016): Mik azok a magyar kibucok? <https://www.szombat.org/tortenelem/mik-azok-a-magyar-kibucok> [Megtekintve: 2018. 03. 10.]
- Kincses, Károly – Kolta, Magdolna: A legendák embere: Robert Capa In: Kincses, Károly – Kolta, Magdolna (2005): Robert Capa képei a Magyar Fotográfiai Múzeumban – A magyar fotográfia történetéből, 37. Budapest, Magyar Fotográfiai Múzeum, 7-134. p.
- Kluger, Zoltán (2017): Modernista nézet egy új földön/Modernist eye in a new land, kiállítási katalógus (ford: Perrin, Júlia)
- Magyar Zsidó Levéltár és Múzeum MILEV (2009): Robert Capa: Izrael Capa szemével <http://www.milev.hu/kiaacutelliacutetaacutes-archiacutev/robert-capa-izrael-capa-szemevel> [Megtekintve: 2018. 03. 10.]
- Néprajzi Múzeum – Zsidó Kulturális Fesztivál (2007): Izrael születése Budapesten <https://infostart.hu/kultura/2007/09/01/izrael-szuletese-budapesten-145801> [Megtekintve: 2018. 03. 17.]
- Oren, Ruth – Raz, Guy (2008): Kluger Zoltán. A jisuv fényképésze. (ford: Hárs, György Péter) In: Múlt és Jövő, 19. évf. 2-3. szám, 55-58. p.
- Oren, Ruth (2009): Collective Memory in an Age of Changing Media Environments: The Israeli Photographic heritage at the National Institutions Archives. In: [Revista Română de Jurnalism și Comunicare](#), 4. évf. 4. szám, 31-46. p.
- Raj, Tamás (1998): Izrael állama és a modern zsidóság. In: Hahn, István: A zsidó nép története. Budapest, Makkabi Kiadó, 215-229. p.
- Raz, Guy (2011): Goldman Pál Paul, a fotóriporter, 1943-1967. (ford.: Deutsch, Olivér) <http://baderech.hjm.org.il/Article.aspx/Hu/GoldmanPal> [Megtekintve: 2018. 02. 11.]

- Shiri, Zsuzsa (2008): Kluger Zoltán, Izrael titokzatos fotográfusa http://hvg.hu/velemeney/20080713_klugel_zoltan_izrael_fotografia_kiallitas [Megtekintve: 2018. 03. 17.]
- Somogyi-Rohonczy, Zsófia (2017): Országimázs egy fényképész szemével. In: Fotóművészet, 60. évf. 4. szám, 78-81. p.
- Szarka, Klára (2009): Örömteli vagy szomorú inkább? Robert Capa fotográfiái – művészeti múzeumban. Eszmelet, 21. évf. 84. szám, http://www.eszmelet.hu/szarka_klara-oromteli-vagy-szomoru-inkabb-robert-capa-fotog/ [Megtekintve: 2018. március 15.]
- Szegő, György (2007): A közel-keleti mosoly melankóliája. Paul Goldman sajtófotói, 1943–1961. Fotóművészet, 50. évf. 3. szám, 99–109. p.
- Webster University (2006): Forgotten Photographs The Work of Paul Goldman from 1943–1961. <http://www.webster.edu/maygallery/archives/goldmancatalogweb.pdf> [Letöltés ideje: 2018.03.20.]
- Whelan, Richard (2009): Robert Capa kalandos élete. Budapest, Glória Kiadó
- Züszman, Alfréd (1958): Magyar zsidók az első falu alapítói Erec-Izráelben. In: Züszman, Alfréd (szerk.): Tízéves Izráel. Tel-Aviv, Idősebb Dolgozók Szövetsége 135-137. p.